(1)

अथसविग्रहामरकोशेद्वितीयकांडंप्रारभ्यते.

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(2)

सविग्रहामर· श्रीगणेशायनमः इहवक्ष्यमाणेद्वितीयकांडेवर्गाउक्ताः वदितुमारब्धाः कीदृशाः पृथिव्यादिभिरुपलक्षिताः तत्रांगानि शृंगाटादीनि उपांगानि गवलादीनि अंपुण्या कां०२
१ दीनिविपण्यादीनि एवमन्यत्राप्यूह्यं मृगशब्दोऽरण्यपशुमात्रपरः आरण्याः पशवोमृगाइत्युक्तत्वात् आदिशब्देनपक्षिकीटादीनांग्रहणं तत्रचांगोपांगानि पक्षिपक्षादीनि यद्वा मृगानत्तुंशीलंयस्यसमृगादःसिंहः १ भूः भवतीतिभूः भूधातुःसत्तारूपार्थे भूःस्थानमात्रेकथितिनाधरण्यामपियोषिति भूमिः भू-मिःस्थितौस्थानमात्रइतिहैमः अचला नचलतीत्यचला चलकंपने अचलाःसंत्यस्यांवा अर्शआद्यच् टाप् अचलस्तुगिरिकीलयोः अचलाभुवीतिहैमः अ

श्रीगणेशायनमः वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः सांगोपांगैरिहोदिताः १ भूर्भूमिरचलानंतारसाविश्वंभरास्थिरा धराधरित्रीधरणीक्षोणीज्याकाश्यपीक्षितिः २

नंता नास्त्यंतोयस्याः यद्वा अनंतोऽस्तिधारकोयस्याः अनंतःकेशवेशेषेपुमान्विरवधौत्रिषु रसा रसोऽस्यामस्तीति रस्यतेवा रसआस्वादने॥ विश्वंभरा विश्वंबिभर्तीति भृञ्भरणे विश्वंभरोऽच्युतेशक्रेपुंसिविश्वं-भराभुवि॥ स्थिरा तिष्ठतीति स्थिराभूशालपर्ण्योर्नाशनौमोक्षेबलेत्रिषु इति॥ धरा धरतीविश्वं धृञ्धारणे धराःसंतियस्यांवा यद्वा धृङ्अवस्थाने ध्रियते
धरःकूर्माधिपेगिरौ कर्पासमूलेथधराभेदोभूमिजरायुषीतिहैमः॥ धरित्री धरतीति॥ धरणी धृञ्धारणे धरणंधारणेमानविशेषेधरणीभुवीतिहैमः॥ क्षोणी १
क्षौतीति टुक्षुशब्दे॥ ज्या ज्यामौर्वीज्यावसुंधरेतिशाश्वतः॥ काश्यपी कश्यपस्येयं॥ क्षितिः क्षिपतीति क्षिनिवासगत्योः क्षितिर्गेहेभुविक्षयइतिहैमः २

(2A)

सर्वसहा सर्वंसहते षहमर्षणे॥ वसुमती वसुधनमस्त्यस्यां॥ वसुधा वसुदधातीति॥ उर्वी उर्णोतीति ऊर्णुयतेवा ऊर्णूञ् आच्छादने॥ वसुंधरा वसुधारयती ति॥ गोत्रा गोत्राःशैलाःसंत्यस्यां गांजलंत्रायतेवा त्रैङ् पालने॥ कुः कुवते कुङ्शब्दे॥ पृथिवी प्रथतइति प्रथविस्तारे पृथ्वीपृथवीपृथिवीतिशब्दार्णवः॥ पृ थ्वी पृथ्वीभूमौमहत्यांचलत्वपत्र्यांकृष्णजीरके॥ क्ष्मा क्षमतेइति क्षमुसहने॥ अवनिः अवतीति अव्यतेवा अवरक्षणादौ॥ मेदिनी मेदमस्त्यस्यामिति मदघ्रो मेदकुरुहेतिशालिहोत्रः मेद्यतीवा ञिमिदास्नेहने॥ मही मह्यतइति महपूजायां यद्वा महीयते महीङ् पूजायां महीनद्यंतरेभूमौमहउत्सवतेजसो इतिहैमः

सर्वंसहावसुमतीवसुधोर्वीवसुंधरा गोत्राकुःपृथिवीपृथ्वीक्ष्मावनिर्मेदिनीमही भूतधात्रीरत्नगर्भाविपुलासागरांबरा ३
मृन्मृत्तिकाप्रशस्तातुमृत्सामृत्स्नाचमृत्तिका उर्वरासर्वसस्याढ्यास्यादूषःक्षारमृत्तिका ४ इतिसप्तविंशतिः भूमेरभिधानानि अत्र भूमिधरणीत्यादयोऽङीषंताअपि कृदिकारा दक्तनइतिगणसूत्रात्॥ भूतधात्री भूतानांधात्रीति॥ रत्नगर्भा रत्नानिगर्भेयस्याः॥ विपुला॥ सागरांबरा साग रः अंबरंयस्याः इतिभूमेश्चत्वारिनामानि ३ मृत् मृद्यतइति मृदक्षोदे॥ मृत्तिका मृदस्तिकन्॥ द्वेमृदः नामनी॥ प्रशस्ता मृत्सा प्रशस्तामृत्तिका॥ मृत्स्ना प्रशस्ता मृत्तिका द्वेप्रशस्तमृदः अभिधाने॥ प्रशस्तामृत्तिकास्तित्यन्वयः कृष्णाभूमः कृष्णमृत्स्यादुदग्भूमउदङ्मृदि पांडुभूमः पांडुमृच्चेत्यपिपठ्यते॥ सर्वस स्याढ्या सर्वैःसस्यैःआढ्यामृत्तिका उर्वरेत्युच्यते उर्वरा उरूणामरा यद्वा उर्व्यते उर्वीहिंसायां यद्वा उर्वरातीददातीति यद्वा उरुश्चासौवराच यद्वा ऊर्धुव रा॥ एकं ऊषः ऊषतीति पीडांकरोतीति ऊषरुजायां॥ क्षारमृत्तिका क्षारयतीति क्षरसंचलने क्षाराचासौमृत्तिकाचेतिवा द्वेक्षारमृत्तिकायाः अभिधाने ४

उषवान् ऊषोस्त्यस्मिन् ऊषरुजायां॥ ऊषरः इयंक्षारमृन्विशिष्टायाःअभिधानं॥ द्वावप्यन्यलिंगौ यथा ऊषवती ऊषरावास्थली ऊषरंस्थलमित्यादि॥ स्थ
लं स्थलतीति ष्ठलस्थाने स्थली अकृत्रिमभूमेःनाम कृत्रिमातुस्थला स्थलमुभयसाधारणं॥ मरुः म्रियंतेऽस्मिन्भूतानि मृङ्प्राणत्यागे मरुर्नागिरिध
न्वनोः॥ धन्वा धन्व्यतेऽस्मात् धविगत्यर्थः धन्वातुमरुदेशेनास्त्रीबेनापेस्थलेपिच॥ इतिहैनिर्जलदेशस्याभिधाने॥ खिलं खिलति खिलउंछे खिल्यतेऽस्मि
न्वा॥ अप्रहतं नप्रहन्यतेस्य हलादिभिः हनहिंसागत्योः समे समानार्थे त्रिषुलिंगेष्वित्यर्थः इतिद्वेहलाद्यकृष्टदेशस्यनामनी ५ जगती गच्छतीति गम्लग
तौ जगत्स्याद्विष्टपेक्लीबंनायांनाजंगमेपुच॥ जगतीभुवनेक्ष्मायांछंदोभेदेजनेपिच॥ लोकः लोक्यते लोकृदर्शने लोकोविश्वेजनइतिहेमः॥ विष्टपं विश-

ऊषवानूषरोद्वावप्यन्यलिंगौस्थलंस्थली समानौमरुधन्वानौद्वेखिलाप्रहतेसमे ५ त्रिष्वथोजगतीलोकोविष्टपंभु
वनंजगत् लोकोयंभारतंवर्षंशरावत्यास्तुयोवधेः ६

न्त विशाप्रवेशने पिष्टपमपिपाठेतु पिष्यतेवात्र पिशगतौ पिषसंचूर्णनेवा
विष्टपः पुमानितिवोपादितः॥ भुवनं भवत्यस्मिन् जगत् इतिपंचभूतलस्याभिधानानि॥ एकंमहाभूतंपृथिवी पंचमहाभूतविषयेंद्रियात्मकंजगदितिपृथि
वीजगतोर्भेदः अयं जंबुद्वीपवर्तीदृश्यमानोलोकः भारतनामकंवर्षंज्ञेयं उक्तंच उत्तरंयत्समुद्रस्यहिमाद्रेश्चैवदक्षणं वर्षंतद्भारतंनामभारतीयत्रसंततिरिति
॥ भारतं भरतस्यराज्ञइदंभारतं वर्षशब्दःपुल्लिंगोपि पुंनपुंसकयोर्वर्षेजंबुद्वीपाब्दवृष्टिष्वितिरुद्रः वर्षोस्त्रीभारतादौचजंबुद्वीपाब्दवृष्टिष्वितिमेदिनी २
इत्येकमभिधेयं एवं इलावृतान्यष्टौवर्षाण्यन्यान्यपिशरावत्याअवधेः ६ ७ ७ ७ ७ ७

(3A)

यः प्राक् दक्षिणः प्राक्सहितोदक्षिणोदेशः सप्राच्यः प्राच्यांभवः इत्येकंनाम॥ शरावत्याअवधेः यः पश्चिमोत्तरः पश्चिमेनसहितः सः देशः उदीच्यः उदीच्यांभवः इत्येकमभिधानं॥ प्रत्यंतः अंतंप्रतिगतः॥ म्लेछदेशः म्लेछानांदेशः तदुक्तं चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानंयस्मिन्देशेनविद्यते तंम्लेच्छविषयंमाहुरार्यावर्तमतः परं इतिद्वेशिष्टाचाररहितस्यखशादिदेशस्यनामनी॥ मध्यदेशः मध्यश्चासौदेशश्च॥ मध्यमः मध्येभवः इतिद्वेनामनी एतत्परिमाणंतु हिमवद्विंध्ययोर्मध्यंयत्प्राग्विनशनादपि प्रत्यगेवप्रयागाच्चमध्यदेशःप्रकीर्तितइत्युक्तत्वात् विनशनं कुरुक्षेत्रं ७ आर्यावर्तः आर्याआसमंतात् वर्ततेऽत्र॥ पुण्यभूमिः पुण्यस्यभूमिः पुण्याचासौभूमिश्चेतिवा उक्तंच आसमुद्रात्तुवैपूर्वादासमुद्राच्चपश्चिमात् तयोरेवांतरंगिर्योरार्यावर्तंविदुर्बुधाइत्युक्तत्वात्॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यउदीच्यः पश्चिमोत्तरः प्रत्यंतोम्लेछदेशःस्यान्मध्यदेशस्तुमध्यमः ७ आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यंविंध्यहिमागयोः निवृज्जनपदोदेशविषयौतूपवर्तनं ८ त्रिष्वागोष्ठानडप्रायेनड्वान्नड्वलइत्यपि

हिमागः हिमप्रधानोऽगः॥ हिमालयोरितिपाठेतु हिमेनअल्यते अलभूषणादौ इतिद्वेविंध्यहिमागमध्यदेशस्याभिधाने॥ निवृत् निवृत्पुंसि साहचर्यात् नियतंवर्ततेऽस्मिन् नहिवृत्तीतिदीर्घः अस्मिन्नित्यधिकरणस्यकर्तृत्वविवक्षा रतुवर्तने॥ जनपदः जनःपदंवस्तुयत्र जानपदोपि भवेज्जनपदोजानपदोपिजनदेशयोरितिविश्वमेदिन्यौ इतिद्वेजननिवासस्थानस्याभिधाने॥ देशः दिशतीति दिशअतिसर्जने॥ विषयः विसिनोति षिञ्बंधने॥ उपवर्तनं उपवर्ततेऽत्र इतित्रीणिग्रामसमुदायलक्षणस्यदेशमात्रस्याभिधेयानि ८ अथगोष्ठशब्दमभिव्याप्यवक्ष्यमाणात्रिषुलिंगेषुइत्यर्थः॥ नड्वान् नडाःप्रायाःयत्र॥ नड्वलः नडाःसंत्यस्मिन् इतिद्वेनडप्रायेनडबहुलदेशेअभिधाने॥

कुमुद्वान् कुमुदानिसंत्यत्र ॥ कुमुदप्राये कुमुदानिप्रायाण्यत्रइत्येकं ॥ वेतस्वान् वेतसाःसंत्यत्र ॥ बहुवेतसे बहवः वेतसाःयत्र इत्येकमभिधानं ९ शाड्वलः शीयते शद्लुशातने शीयतेयस्मिन्निितिवा शादाः बालतृणानिसंत्यस्मिन्नितिवा ॥ शादहरिते शादैः बालतृणैः हरितेदेशे शाड्वलइत्येकंनाम ॥ सजंबाले जंबालेनसहिते ॥ पंकिलः पंकोऽस्मिन्नितीत्येकं ॥ जलप्रायं जलंप्रायंयत्र ॥ अनूपं अनुगताआपोऽत्र इतिद्वेजलबहुलदेशस्यनामनी ॥ तथाविधः अनूपसदृशः कश्चिन्नद्यादेरु पांतदेशः कछइत्युच्यते कंजलंछ्यति परिछिन्त्ति छोछेदने इत्येकंनाम कछशब्दस्यपुंसीतिविशेषान्निष्त्रिति पूर्वोक्तस्यबाधः १० शर्करा शर्करास्त्यत्र ॥ श

कुमुद्वान्कुमुदप्रायेवेतस्वान्बहुवेतसे ९ शाड्वलःशादहरितेसजंबालेतुपंकिलः जलप्रायमनूपंस्यात्पुंसिकछस्तथाविधः १०
स्त्रीशर्कराशर्करिलःशार्करःशर्करावति देशएवादिमावेवमुन्नेयाःसिकतावति ११ देशोनद्यंबुवृष्ट्यंबुसंपन्नव्रीहिपालितः
स्यान्नदीमातृकोदेवमातृकश्चयथाक्रमं १२

र्करिलः शर्करावियतेयस्मिन् इतिद्वेवालुकायुक्तदेशस्यनामनी तत्रशर्करास्त्री ॥ शार्करः श र्कराविद्यतेयस्मिन्निति शर्करावान् इतिद्वेवालुकायुक्तस्यदेशादेः आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशएव देशेलुबिलचौनेतिनियमात् एवंसिकतावत्युन्नेयाऊहनी- याः तथाहि सिकता सिकतिलइति इतिद्वेसिकतायुक्त देशेअभिधाने ॥ सैकतः सिकतावान् इतिद्वेवालुकायुक्तस्यदेशादेः तत्र सिकता नित्यंस्त्रियांबहु त्वेच अत्रशर्करासिकताशब्दौद्वावपिबहुवचनांताविति केचित् ११ देशइति नद्यंबुभिः वृष्ट्यंबुभिश्च संपन्नैः धान्यैः पालितः देशः क्रमेण ॥ नदीमातृकः न दीमातास्य ॥ देवमातृकश्च देवोमातास्य वृष्ट्यंबुजातसस्यर्द्धितोदेवमातृकइत्यर्थः इत्येकैकंनाम १२ ७ ६ ७

(7A)

शोभनोराजायत्र तस्मिन्देशेराजन्वान् शोभनोराजवति इत्येकंस्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्यनाम ॥ ततः अन्यत्रराजमात्रयुक्तेदेशे राजवान् राजाविद्यतेयस्मि
न् इत्येकंनाम ॥ गोष्ठं गावस्तिष्ठंत्यत्र ॥ गोस्थानकं गवांस्थानं गोष्ठंगोष्ठानकंगोष्ठीसभासंलापयोस्त्रियां इतिहैमअभिधाने तत् गोष्ठं ॥ भूतपूर्वकं पूर्वभूतंभूत
पूर्वकं चेत् पूर्वंगोष्ठः इतिगौष्ठीनमित्युच्यते पूर्वंयत्रगावआसन् तत्स्थानंगौष्ठीनमित्यर्थः ॥ पर्यंतभूः ॥ परिसरः द्वेनदीपर्वतादीनामुपांतभुवः नामनी पर्यंते
भूः परितःसरंत्यत्र ॥ सेतुः सिनोति सीयतेवा षिञ्बंधने ॥ आलिः आअलत्यंभः अलवारणे यद्वा अल्यतेऽनयाइति द्वेसेतोः पुलइतिख्यातस्यनामनी स्त्रीलिंगा
यामालौ सेतुःपुमानित्यन्वयः ॥ वामलूरः वामैःवामंवालूयते लुञ्छेदने ॥ नाकुः नअकतीअकुटिलायांगतौ यद्वा नम्यतेभूरनेन ॥ वल्मीकं वलंतेप्राणिनोत्र वलसंव

सराज्ञिदेशेराजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्रराजवान् गोष्ठंगोस्थानकंतत्तुगौष्ठीनंभूतपूर्वकं १३ पर्यंतभूःपरिसरःसेतुरालोस्त्रि
यांपुमान् वामलूरश्चनाकुश्चवल्मीकंपुनपुंसकम् १४ अयनंवर्त्ममार्गाध्वपंथानःपदवीसृतिः सरणिःपद्धतिःपद्याव
र्तन्येकपदीतिच १५

रणे इतित्रीणिवल्मीकस्याभिधानानि १४ अयनं अयते ईयतेवाऽनेन अयगतौ अयनंपथिगेहेर्कस्योदग्दक्षिणतोगताविति
हैमः ॥ वर्त्म वृत्तंतदिति वर्ततेऽनेनवा ॥ मार्गः मृज्यते वितृणीक्रियते पदैरतिशेषः मार्ग्यतेवा मृजुशुद्धौ मार्गअन्वेषणेवा मार्गोमृगमदेमासेसौम्यर्क्षेऽन्वेषणेपथि
इतिहैमः ॥ अध्वा अत्तीतिबलमितिशेषः अदभक्षणे ॥ पंथा पथंतेऽनेन पथिगतौ पतंत्यनेनेतिवा ॥ पथः वाऽःपथश्चमार्गश्चेतित्रिकांडशेषात् अदंतोपि ॥ पद
वी पद्यतेऽनया ॥ सृतिः सरंत्यनया सृगतौ ॥ सरणिः ॥ पद्धतिः पादाभ्यांहन्यते हनहिंसागत्योः ॥ पद्या पदायहितापद्या ॥ वर्तनी वर्ततेऽनया ॥ एकपदी एकःपादोऽस्यां इ
तिद्वादशमार्गस्यनामानि १५

(5)

अतिपंथाः अतिपूजायां सुपूजायां ॥ सत्पथाः संश्चासौ पंथाश्च ॥ सत्पथः सश्चासौ पंथाश्च ॥ अर्चितेऽध्वनि शोभनेमार्गे इति त्रीणि शोभनमार्गस्य नामानि ॥ व्यध्वः
विरुद्धोऽध्वा ॥ दुरध्वः दुष्टोऽध्वा ॥ विपथः विरुद्धः पंथाः ॥ कदध्वा कुत्सितोऽध्वा ॥ कापथः कुत्सितः पंथाः कुपथोपि इति पंचदुर्मार्गस्याभिधानानि नञ्‌कद-
ध्वानां तः ॥ अपंथाः पथोऽभावः ॥ अपथं नपुंसकं द्वे मार्गाभावस्याभिधाने ॥ शृंगाटकं शृंगप्राधान्यं अटतीति अट्गतौ ॥ चतुष्पथं चतुर्णां पथां समाहारः द्वे च
त्वाटाइतिख्यातस्य नामनी ॥ दूरशून्यः दूरश्चासौ शून्यश्च दूरशून्यः छायाजलादिवर्जितो दूरस्थोऽध्वा मार्गः प्रांतरं प्रकृष्टं अंतरं प्रांतरमित्युच्यते इत्येकं नाम

अतिपंथाः सत्पंथाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः १६ अपंथास्त्वपथं तुल्ये शृंगाटक
चतुष्पथे प्रांतरं दूरशून्योऽध्वा कांतारं वर्त्म दुर्गमम् १७ गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतं

कांतारं कस्य सुखस्य ज-
लस्य वा अंतः कांतः कांतं ऋच्छति ऋगतौ यत् दुर्गमं चोरकंटकाद्युपद्रवयुक्तं वर्त्म मार्गः कांतारमित्युच्यते पुंसि कांतारः कांतारो स्त्री महारण्ये बिले दुर्गमव
र्त्मनीति मेदिनी इत्येकं नाम १७ क्रोशयुगं गव्यूतिरित्युच्यते क्रोशो धनुःसहस्रे द्वे धनुर्हस्तचतुष्टयम् द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषित इ ति श
ब्दार्णवात् पुंस्यपि क्लीबे तु गव्यूतं धन्वंतरसहस्रं तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गोरुतं गोमतं च तदिति वाचस्पतिः ॥ किष्कूणां हस्तानां चतुःशतं च ४
तुःशती वा नल्व इत्युच्यते चतुःशतहस्तमितं स्थानं नल्वसंज्ञकमित्यर्थः एकं नाम ७ ७ ७ ७ ५

(5A)

घंटापथः घंटोपलक्षितःपंथाः शाकपार्थिवादिवत् यद्वा घंटानांपंथाः तद्युतांहस्त्यादीनांग्रहणं दशधन्वंतरोराजमार्गोघंटापथः स्मृतइतिचाणक्यः॥ संसरणं संभूयसरं
त्यत्र अनेनवा स्सृगतौ इतिद्वेराजपथमात्रस्याभिधाने॥तत्वसंसरणंपुरस्यनगरस्यचेदुपनिष्करमित्येकंनाम बुधैःसंसरणंवर्त्मगजादीनामसंकुलं पुरस्योपस्करंचोक्तमिति
शुभ्रः॥ उपनिष्करं उपनिष्क्रीयते सैन्यैर्हन्यते कृहिंसायां १८ द्यावेत्यादि पंचद्विवचननामानिद्यावाभूम्योः॥ गंजेत्यादित्रयंक्षारसमुद्रस्य गंजाखनोस्करागृहे रुमास्क
ग्रीवदोरेखुविशिष्टलवणाकरइतिमेदिनी गंजारुमेस्त्रियां अंगोपांगापेक्षयाभूमिरेवात्रप्रधानमितिभूमिवर्गइतिव्यपदेशः एवमन्यत्रापिमंतव्यं इतिभूमिवर्गः पूः
पिपर्तीति पृपालनपूर्णयोः॥पुरी पूर्यते पुरिरित्यन्यत्र॥ नगरी नगाःसंत्यस्यां॥ पत्तनं पतंतिजनायत्र॥ पट्टनं॥ पुटभेदनं पुटानिपत्राणिभिद्यंतेऽत्र भिदिरविदा

घंटापथःसंसरणंतत्पुरस्योपनिष्करं १८ द्यावापृथिव्योरोदस्यौद्यावाभूमीचरोदसी दिवस्पृथिव्यौगंजातुरुमास्याल्लवणाकरः १९
इतिभूमिवर्गः पूःस्त्रीपुरीनगर्यौवापत्तनंपुटभेदनं स्थानीयंनिगमोऽन्यत्तुयन्मूलनगरात्पुरं १ तच्छाखानगरंवेशोवेश्याज
नसमाश्रयः रणे॥ स्थानीयं स्थानायहितं॥ निगमः नितरांगच्छत्यत्र इतिसप्तनगरस्याभिधानानि॥ पूः पुरी पुरीनगर्यौवास्त्रियौ पक्षेपुरं॥ नगरं केचिदत्र
भेदंचक्रुर्यथा यत्रानेकशिल्पिनोऽनेकवणिकादिव्यवहारस्तत्पुरादि यत्रराजातदनुचरश्चसंतितत्पुरंपत्तनादिसंज्ञं यत्प्राकारादिवेष्टितंविस्तीर्णंपुरंतत्स्थानीयादिना
मकमिति यन्मूलनगरादन्यत्पुरंतच्छाखानगरमित्यन्वयः॥शाखानगरं शाखेवनगरं इत्येकंनाम॥ मूलनगरंराजधानी १ वेशः विशंत्यत्र विशप्रवेशने॥ वेश्याज
नसमाश्रयः वेश्याजनस्यसमाश्रयोवासस्थानंवेशइत्युच्यते इतिद्वेवेश्यानिवासस्याभिधाने ७ ७ ७ श्रीः

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

आपणः आ समंतात्पणायंतेऽत्र पणव्यवहारे॥निषद्यायां निषीदंत्यस्यांजनाः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु इतिद्वेक्रय्यवस्तुशालायाअभिधाने॥विपणिः
विपणंत्यत्र पणव्यवहारे॥पण्यवीथिका पण्यानांवीथिका इतिद्वेक्रय्यवस्तुशालापंक्तेःअभिधाने २ रथ्या रथंवहतीति॥प्रतोली प्रतोलयती तुलउन्माने॥
विशिखा॥ इतित्रीणि ग्रामाभ्यंतरमार्गस्यनामानि॥चयः चियते चिञ्चयने॥वप्रं वप्रश्चावरणेइंदेप्राकारेमूलबंधनइतिधरणिः इतिद्वेप्राकारस्याभिधाने॥
प्राकारः प्राक्रियते डुकृञ्करणे॥वरणः वृणोतीति वृञ्वरणे॥शालः शल्यते शलगतौ सालोवरुणसर्जयोरितिरभसः इतित्रीणियष्टिकाकंटकादिरचितवेष्टन

आपणस्तुनिषद्यायांविपणिःपण्यवीथिका २ रथ्याप्रतोलीविशिखास्याच्चयोवप्रमस्त्रियां प्राकारोवरणःशालःप्राचीनं प्रांततोवृतिः ३ भित्तिःस्त्रीकुड्यमेडूकंयदंतर्न्यस्तकीकसं गृहंगेहोदवसितंवेश्मसद्मनिकेतनम् ४

स्यनामानि॥प्राचीनं प्राचीयते चिञ
यने नगरादेःप्रांतभागेयावृतिः वेष्टनं वेणुकंटकादीनांतत्प्राचीनमित्यर्थः॥प्रांततः॥ वृतिः व्रियतेऽनया वृञ्वरणे॥भित्तिः भिद्यते भिदिर्विदारणे॥भित्तिःकु
ड्येप्रभेदेचेतिहेमः॥कुड्यं कुड्यांसाधु कुड्यतेवा कुडुकार्कश्ये द्वेभित्तेःअभिधाने॥एडूकं इड्यते इडस्तुतौ॥अंतर्न्यस्तकीकसं अंतर्न्यस्तानिकीकसानिअ
स्थीनिदार्ढ्यार्थंयत्र तत्एडूकं कीकसं कठिनद्रव्यस्यउपलक्षणं एकंनाम॥ गृहं गृण्हाति गृहउपादाने॥गेहं गेनगणेशेनईह्यते काम्यते ईहचेष्टायां गोगणे ५
शोगंधर्वोवा॥ उदवसितं ऊर्ध्वंअवसीयंतेस्म षिञ्बंधने॥वेश्म विशंत्यत्र विशप्रवेशने॥सद्म सीदंत्यस्मिन्॥निकेतनं निकेत्यतेऽस्मिन् कितनिवासे ४

(6A)

निशांतं निशायामस्यतेस्म अमगत्यादौ॥पस्त्यं वसनेसाधु॥सदनं सीदंत्यत्र॥भवनं भवनंसदनेभावइतिहैमः॥आगारं आ अग्यते अगकुटिलायांग तौ॥मंदिरं मंद्यते सुप्यते मदिसुस्यादौ मंदिरोमकरावासेमंदिरंनगरेगृहइतिहैमः॥गृहाः तत्रगृहशब्दस्तुबहुत्वेनित्यंपुंसिच चात्क्लीबेपि॥निकाय्यः निचीय ते धान्यादिकमत्र चिञ्चयने॥निलयः निलीयतेऽत्र लिङ्श्लेषणे॥आलयः इतिषोडशगृहस्याभिधानानि ५ वासः वसंत्यत्र॥कुटी कुटती कुटिलीभवति कुट कौटिल्ये कुटीशब्दस्तद्वयोः स्त्रियांतुकुटी कुटिश्च पुंसिकुटः कुटःकोटेपुमानस्त्रीकुटःस्त्रीपुंसयोर्गृहइतिमेदिनी॥शाला शलंत्यत्र शलगतौ॥सभा सहभां

निशांतपस्त्यसदनभवनागारमंदिरम् गृहाःपुंसिचभूम्न्येवनिकाय्यनिलयालयाः ५ वासःकुटीद्वयोःशालासभासंजवनं त्विदम् चतुःशालंमुनीनांतुपर्णशालोटजोस्त्रियाम् ६ चैत्यमायतनंतुल्येवाजिशालातुमंदुरा

त्यत्र इतिसभागृहस्यचत्वारिनामानि गृ हादिसभांत्यानिविंशतिर्नामानिगृहस्येत्यन्ये॥संजवनं सम्यक्जवंत्यत्र जुगतौ॥चतुःशालं चतसृणांशालानांसमाहारश्चतुःशालं इतिद्वेअन्योन्याभिमुख शालाचतुष्कस्याभिधाने॥पर्णशाला पर्णनिर्मिताशाला॥उटजः उटाज्जायते उटजस्तृणपर्णादिरितिदेशिकोशः इतिद्वेमुनिगृहस्यनामनी॥ चैत्यं चीय ते॥आयतनं आयतंतेऽत्र यतिप्रयत्ने इतिद्वेयज्ञायतनभेदस्य॥ वाजिशाला वाजिनांशाला॥ मंदुरा मदंत्यत्र मदिस्तुत्यादौ मंदुरावाजिशालायांशयनीया र्थवस्तुनीत्युक्तत्वात् इतिद्वेअश्वशालायाः अभिधाने ६ ६ ६ ६ ६

आवेशनं आविशंत्यत्र विशप्रवेशने आवेशनंशिल्पिशालेभूतावेशप्रवेशयोरितिविश्वमेदिन्यौ॥शिल्पिशाला शिल्पिनांशाला शिल्पशालेत्यपिपाठः तत्र शिल्पस्यशालेतितुस्वामी इतिद्वेस्वर्णकारादीनांशालायाः अभिधाने॥प्रपा प्रपिबंत्यस्यां पापाने॥पानीयशालिका पानीयस्यशालिका इतिद्वेपानीयस्यशालायाः पाणपोहीऽतिप्रसिद्धायाः अभिधाने॥ ७ ॥छात्रादिनिलयः शिष्यादीनांगृहंमठइत्युच्यते मठंत्यत्र मठमदनिवासयोः यद्वा मठतिनिवासयति॥छात्रांतेवास्यादिर्येषांपरिव्राजकक्षपणकादीनां तेषांनिलयइतिवा आदिनाकापालिकादिसंग्रहः॥गंजा गजंत्यस्यां गजिशब्दार्थः गंजाखनौस्त्रगृहे गंजः-स्यात्पुंसिरिठायांभांडागारेतुनस्त्रियामितिविश्वमेदिन्यौ॥मदिरागृहं मदिरायाःगृहं इतिद्वेमद्यस्थानस्यअभिधाने॥गर्भागारं गर्भइवागारं॥वासगृहं वासस्य

आवेशनंशिल्पिशालाप्रपापानीयशालिका ७ मठश्छात्रादिनिलयोगंजातुमदिरागृहं गर्भागारंवासगृहमरिष्टंसूतिकागृहं कुट्टिमोऽस्त्रीनिबद्धा भूश्चंद्रशालाशिरोगृहं ८ वातायनंगवाक्षोऽथमंडपोऽस्त्रीजनाश्रयः

गृहं इतिद्वेगृहमध्यभागस्याभिधाने॥अरिष्टं नास्तिरिष्टमत्र यद्वानरिष्यतेस्म हिंस्रैरितिशेषः रिषहिंसायां अरिष्टोलशुनेनिंबेफेनिलेकाककंकयोः अरिष्टमशुभेतक्रेसूतिकागारआसवइतिविश्वमेदिन्यौ॥सूतिकागृहं सूतेवसूतिकातस्या गृहं इतिद्वेप्रसवस्थानस्याभिधाने चत्वारोऽपिपर्यायाइत्यन्ये॥कुट्टिमः पाषाणादिनिबद्धाभूःस कुट्टिमइत्येकं भूमिगृहतळघरइतिप्रसिद्धस्यनाम॥चंद्रादिद्वयंगृहोपरितनगृहस्यनाम॥वातायनं वातस्यायनं॥गवाक्षः गवांअक्षीइव गवाक्षीशक्रवारु- ६
ण्यांगवाक्षीजालकेकपावितिविश्वः इतिद्वेगवाक्षस्यझरोकाइतिप्रसिद्धस्याभिधाने॥मंडपः पारक्षणे मंडिभूषायांच॥जनाश्रयः जनानांआश्रयः इतिद्वेमंडपस्याभि॰॥

(७अ)

धनिनांधनवतां वासः गृहंतत्हर्म्यादि हरतीतिमनः हृञ्हरणे आदिनास्वस्तिकाट्टालिकादेर्ग्रहणं ॥ देवानांराज्ञांचगृहंप्रासादः प्रसीदन्तिमनोत्र एकंनाम॥सौधः सुधालेपोऽस्यास्ति यद्वासुधयालिप्तः॥ राजसदनं राज्ञः सदनंयोग्यत्वात् यद्वा सदनानांराजाइतिराजसदनं॥ उपकार्या॥ उपकारिका उपकरोतीति इतिचत्वारिराजगृहस्यनामानि॥ स्वस्तिकः स्वस्तिक्षेमंकायति कैशब्दे। सर्वतोभद्रः सर्वतोभद्रमत्र॥ नंद्यावर्तः नंदयतीतिनंदी आवर्तोत्र १० विच्छंदकः विशिष्टः छिंदोऽत्र यद्वा विशिष्टान्छंदयति साभिलषवान्करोति॥ प्रभेदाः प्रकर्षेणभेदोयेषां स्वस्तिकादयईश्वरसद्मनांराजगृहाणांप्रभेदाः भवंति॥ भूभुजां

हर्म्यादिधनिनांवासःप्रासादोदेवभूभुजां ९ सौधोऽस्त्रीराजसदनमुपकार्योपकारिका स्वस्तिकःसर्वतोभद्रोनंद्यावर्तादयोपिच १० विछंदकःप्रभेदाहिभवंतीश्वरसद्मनाम् स्त्र्यगारंभूभुजामंतःपुरंस्यादवरोधनं ११ शुद्धांतश्चावरोधश्चस्यादट्टःक्षौममस्त्रियां प्रघाणप्रघणालिंदाबहिर्द्वारप्रकोष्ठके १२

स्त्र्यगारं स्त्रीणांअगारं अंतःपुरं॥ अवरोधनं अवरुध्यंतेत्र ११ शुद्धांतः शुद्धाःअंतेसमीपेयस्य ॥ अवरोधः अवरुध्यंतेऽस्मिन् इतिचत्वारिनामानि॥ अट्टः अत्यते अट्टअतिक्रमणे अट्टयतीतिवा॥ क्षौमं क्षुवंत्यत्र दुक्षुशब्दे इतिद्वेहर्म्यादिष्टस्थउपरिगृहस्य माडीइत्यादिख्यातस्यअभिधाने॥ प्रघाणः प्रहन्यते ताड्यते आगारैकदेशे॥ प्रघणः प्रघाणश्चेतिसाधुः प्रघणोलिंदकेताम्रकलशेऽहमुद्गरइतिहैमः॥ अलिंदः अल्यते भूष्यते अलभूषणादौ॥ आलिंदोऽपि गृहैकदेशे-आलिंदःप्रघाणःप्रघणस्तथा इत्यमरमाला इतित्रीणिद्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्यनामानि ७ ७ ७

गृहावग्रहणी गृहं अवगृह्यतेऽनया गृहउपादाने॥देहली देहंलातीति लादाने इतिद्वेगृहद्वाराधोभागस्य उम्बराइतिप्रसिद्धस्यअभिधाने॥अंगणं अंगंत्यत्र अगिगतो अंगयंप्रांगणेंयानेकायिन्यामंगनामतेइतिनांतवर्गेविश्वः॥चत्वरं चत्यते चतियाचने॥अजिरं अजंत्यत्र अजगतौ इतित्रीणिप्रांगणस्याभिधानानि॥शिला शिलति शिलउंछे इत्येकंद्वारस्तंभाधस्थितकाष्ठस्यनाम॥नासा नास्यते णासृशब्दे इत्येकंनाम द्वारस्तंभोपरिस्थितस्यदारुणइति १३ प्रच्छन्नं प्रकर्षणाच्छन्नं॥अंतर्द्वारं अंतःस्थितंद्वारं शाकपार्थिवादिवत् इतिद्वेगुप्तद्वारस्यप्रसिद्धसिंजस्यअभिधाने॥पक्षद्वारं पक्षेपार्श्वेद्वारं॥पक्षकं पक्षइव इतिद्वेपार्श्व

गृहावग्रहणीदेहल्यंगणंचत्वराजिरे अधस्ताद्दारुणिशिलानासादारुपरिस्थितम् १३
प्रच्छन्नमंतर्द्वारंस्यात्पक्षद्वारंतुपक्षकं वलीकनीध्रेपटलप्रांतेथपटलंछदिः १४

द्वारस्याभिधाने प्रच्छन्नमंतर्द्वारंस्यात्पक्षद्वारंतदुच्यतेइतिकात्यायनः पक्षद्वारपूर्वांन्वयोत्यन्ये॥वलीकं वलतिआवृणोति भित्यादि वलसंवरणे॥ नीध्रं नितरांध्रियते धृङ् अवस्थाने निश्चयेनधरति जलमितिवा धृञ्धारणे इतिद्वेगृहच्छादनस्यभित्तिबहिर्भागस्य वळचणपट्टी इतिख्यातस्याभिधाने॥पटलप्रांते पटलस्यछदिषःप्रांते॥पटलं पटंलाति लाआदाने पटलंतिलकेनेत्ररोगेछदिषिसंचये पटिकेपरिवारेचेतिहैमः॥ छदिः छादयति छदअपवारणे इतिद्वेछादनस्यशाकारइतिख्यातस्यनामनी छदिःसांतंस्त्रियांछदिषौ १४ ७

(8A)

गोपानसी गोपायति गुपूरक्षणे यद्वा गवांगोभिर्वापानंगोपानंकिरणानांगृहणं किरणैर्वानस्यति निवर्तयति॥ वलभी वलति वलसंवरणे वलभिः वडभीइतिमू र्धन्यमध्योपि शब्दांतेवलभीचंद्रशालेसौधोर्ध्ववेश्मनीतिरभसः ओकोगृहंपिरंचालोवडभीचंद्रशालिकेतित्रिकांडशेषः॥ वक्रदारुणि वक्राणि दारूणि यस्मि न् इतिहेछादनार्थंयद्वक्रदारु तत्रअभिधाने पटलाधारभूतवक्रकाष्ठइत्यर्थः पटलाधारवंशपंजरस्य ओमण कडणी वांसाइतिप्रसिद्धस्य सज्जाइत्यपिमतं॥ क पोतपालिका कपोतानांपालिका कपोतान्पालयतिवा॥ विटंकं विशेषेणटंक्यतेऽत्र टकिबंधने इतिहेसौधादौकाष्ठादिरचितपक्षिगृहस्याभिधाने १५ द्वाः द्वारय ति द्वृवरणे यद्वा द्वार्यते॥ द्वारं॥ प्रतीहारः प्रतिन्हियते इतित्रयंद्वारस्यनामानि तत्र द्वाः स्त्रियां रेफांतः॥ वितर्दिः विगतातर्दिर्हिंसाऽस्याः तर्दिर्हिंसायां॥ वेदि

गोपानसीतुवलभीछादनेवक्रदारुणि कपोतपालिकायांतुविटंकंपुंन्नपुंसकम् १५ स्त्रीद्वार्द्वारंप्रतीहारःस्याद्वितर्दिस्तु वेदिका तोरणोऽस्त्रीबहिर्द्वारंपुरद्वारंतुगोपुरं १६ कूटंपूर्द्वारियद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथत्रिषु

का विदंत्यस्यां॥ विद्लृलाभे इतिहे वे द्याः नामनी अंगणादिषुकृतस्योपवेशस्थानस्येतिवा वितर्दिःस्त्री वितर्दी इत्यपि॥ तोरणः तुरंत्यत्र तुरत्वरणहिंसयोः तोल्यंत्यत्रेतिवा तुलउन्माने र लयोरेकत्वं॥ बहिर्द्वारं बहिःद्वारं इतिहेतोरणस्यद्वारबाह्यभागस्याभिधाने॥ पुरद्वारं पुरस्यद्वारं॥ गोपुरं गोपायतीति गुपुरक्षणे यद्वा पुल्महे पुल्महत्वे रलयोरभेदः गोभिःपुरं इतिहेनगरद्वारस्याभिधाने १६ कूटं पुरद्वारि नगरद्वारेसुखेनावतरणार्थंकृतस्यकृत्रिमनिम्नस्यमृत्तिकापुंजस्ययत्कूटं सः हस्तिनख इत्युच्यते हस्तिनः नखइव हस्तिनानखन्यतइतिवा खनुअवदारणे इत्येकंनाम १७

कपाटं कंवातंशिरोवापाटयति पटगतौ कवाटमित्यन्ये तत्र कंवटती वटवेष्टने कवंशब्दंअरतीतिवा कुशब्दे॥ कवाटश्चकपालश्चत्रिषुस्यादररं ननेतिवाच्
स्पतिः कवाटश्चाररमितित्रिकांडशेषः॥अररं इतिद्वेकवाडइतिख्यातस्याभिधाने॥ तद्विष्कंभः तस्यकपाटस्यअवष्टंभकंयन्मुसलंतदर्गलमित्युच्यते
१७ आरोहणं आरुह्यतेऽनेन रुहप्रादुर्भावे॥सोपाने इतिद्वेसोपानस्य पायरी इतिख्यातस्याभिधाने॥ निश्रेणिः नियताश्रेणिः पंक्तिः यस्यां॥अधिरोहिणी अधिरु
ह्यतेऽनया इतिद्वयंनिसणि शिडी इतिख्यातस्य॥ संमार्जनी संमृज्यतेऽनया मृजशुद्धौ॥ शोधनी शोध्यतेऽनया शुधशौचे इतिद्वे सारणीकेरसूणी इतिख्यात
स्यअभि॰॥ संकरः संकीर्यते कृविक्षेपे हिंसायांवा॥ अवकरः अवकीर्यते इतिद्वयं १८ मुखं मुखंउपायेप्रारंभेश्रेष्ठेनिःसरणास्ययोरितिहैमः॥ निःसरणं निःसरंत्यने

कपाटमररंतुल्येतद्विष्कंभोऽर्गलंनना १७ आरोहणंस्यात्सोपानंनिश्रेणिस्त्वधिरोहिणी संमार्जनीशोधनीस्यात्संकरोऽवक
रस्तथा १८ क्षिप्तेमुखंनिःसरणंसन्निवेशोनिकर्षणः समौसंवसथग्रामौवेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियां १९ ग्रामांतउपशल्यं
स्यात्सीमसीमेस्त्रियामुभे

न सृगतौ इतिद्वेगृहादेर्मुखभूतस्यद्वारप्रदेशस्य उसदारपुदीलदार इतिख्यातस्यनामनी॥ सन्निवेशः संनिविशंतेऽत्र विशप्रवे
शने॥ निकर्षणः कर्षणान्निर्गतः इतिद्वेसमीचीनवासस्थानस्य पुरादौगृहादिरचनापरिछिन्नदेशस्येत्यर्थः॥ संवसथः संवसंत्यत्र वसनिवासे॥ ग्रामः ग्रसते ग्रसुअदने इतिद्वे
ग्रामस्यनामनी॥ वेश्मभूः वेश्मनोभूः॥वास्तुः वसंत्यत्रेति वास्तुरुच्यते इतिद्वेगृहरचनावच्छिन्नभूमेःनामनी १९ ग्रामांते ग्रामस्यअंतःतत्र॥ उपशल्यं शल्यमुपगतं ग्रामगृहणं ८
चोपलक्षणं अतएव उपकंठोपशल्येद्वेइतित्रिकांडशेषः ग्रामांतमुपशल्यमित्यपिपाठः॥ तत्रग्रामस्यांतंसमीपं॥ सीम॥ सीमा सीयते षिञ्बंधने नामन् सीमन् इत्यादिनानिपात
इतिद्वेग्रामादेर्मर्यादायाअभिधाने॥ पूर्वोनकारांतः उभेद्वेस्त्रियाम्

(9A)

अद्रेर्नितंबोमध्यभागः कटकइतिप्रोच्यते कटति कट्यतेवा कटेवर्षावरणयोः एकंपर्वतमध्यभागस्यनाम ॥ स्नुः स्नौतिजलं स्नातिवा ष्णुप्रस्रवणे ॥ प्रस्थः प्रतिष्ठंतेऽत्र प्रस्थोस्त्रियांमानभेदेसानावस्थकच्चवस्तूनि ॥ सानुः सनोति षणुदाने त्रीणिपुंनपुंसकलिंगानिसमभूभागेपर्वतैकदेशे ॥ उत्सः उनत्तिजलेन उंदीक्लेदने ॥ प्रस्रवणं प्रस्रवंत्यापोऽस्मात् स्नुगतौ द्वेयत्रपानीयंनिपत्यबहुलीभवतितस्यस्थानस्याभिधाने ॥ वारिप्रवाहः वारिणः प्रवाहः ॥ निर्झरः ॥ झरः ॥ त्रीणिनिर्गतजलप्रवाहस्य झराइतिख्यातस्याभि० ॥ दरी दृणाति दृविदारणे ॥ कंदरः कंजलंदीर्यते ॥ इतिद्वेपर्वतस्यगृहाकारकृत्रिमविवरस्यनामनी ॥ पाक्षिके कंदराभवति

कटकोऽस्त्रीनितंबोद्रेःस्नुःप्रस्थःसानुरस्त्रियां उत्सःप्रस्रवणंवारिप्रवाहोनिर्झरोझरः ५ दरीतुकंदरोवास्त्रीदेवखात
बिलेगुहा गव्हरंगंडशैलास्तुच्युताःस्थूलोपलागिरेः ६ खनिःस्त्रियामाकरःस्यात्पादाःप्रत्यंतपर्वताः उपत्यकाद्रे
रासन्नाभूमिरूर्ध्वमधित्यका ७

देवखातबिलं देवैः खातंखनितंयत्बिलंतस्मिन्बिलेद्वेअभिधाने ॥ गुहा गाह्यते गाहूविलोडने ॥ गव्हरं देवखातेबिलंगुहेति गव्हरंबिलदंभयोरितिशाश्वतः ॥ गिरेःसकाशाच्च्युताः पतितायेस्थूलपाषाणास्तेगंडशैलाइत्युच्यंते गंडाइवशैलाः शैलानांगंडाइव ६ खनिः खन्यते खनुअवदारणे ॥ आकरः आकुर्वंत्यत्र आकीर्यंतेधातवोऽत्रवा कॄविक्षेपे खानिरित्यपिपाठः खनिरेवमतारवानिरितिद्विरूपकोशः द्वेरत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य ॥ पादाः पद्यंतेएभिः पदगतौ ॥ प्रत्यंतपर्वताः पत्यंतेमहीध्राणांसमीपेयेक्षुद्राः पर्वताः इतिद्वेपर्वतसमीपस्थक्षुद्रपर्वतानामभिधाने ॥ अद्रेः अधः सन्निहिताभूमिरुपत्यकेत्युच्यते ॥ अद्रेरूर्ध्वायाभूमिःसाऽधित्यका ७ ५ ५ २ ५

धातुः अद्रेर्धन्मनः शिलादिसधातुरित्युच्यते आदिनाहरितालस्वर्णताम्रादिग्रहः अत्रैवं सुवर्णरौप्यताम्राणिहरितालंमनःशिला गैरिकांजनकासीससीसलोहाः सहिंगुलाः गंधकोऽभ्रइत्याद्याधातवोगिरिसंभवाइति दर्धातिशोभामितिधातवः गैरिकंतुविशेषेणधातुः धातुशब्देनैवप्रसिद्धत्वात् एकंगेरूकावइतिख्यात स्यनाम॥ निकुंजः॥ कुंजः कुंजत्यत्र कुजिअव्यक्तेशब्दे द्रुलतादिपिहितोदरे लताद्याच्छादितगर्भेअभिधाने विकल्पेनद्वयंक्लीबमपि आदिशब्देनतृणादो नांसंग्रहः ८ इतिशैलवर्गः अटवी अटंत्यत्र अट्गतौ॥अरण्यं अर्यतेऋगतौ॥विपिनं विशेषेणपिबंत्यत्र पिगतौ॥गहनं गाहते गाह् विलोडने कृच्छ्रग

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकंतुविशेषतः निकुंजकुंजौवाक्लीबेलतादिपिहितोदरे इतिशैलवर्गः अटव्यरण्यंविपि-नंगहनंकाननंवनं महारण्यमरण्यानीगृहारामास्तुनिष्कुटाः १ आरामःस्यादुपवनंकृत्रिमंवनमेवयत् आमात्यग णिकागेहोपवनेवृक्षवाटिका २

हनयोरितिनिर्देशात्ह्रस्वः॥काननं कानयति दीपयतिस्मरादिकमितिशेषः यद्वा कंजलंअननंजीवन मस्येति॥वनं वनति वनसंभक्तौ वनंनपुंसकेनीरेनिवासालयकानने इतिषट्अरण्यस्यनामानि तत्राटवीस्त्रियां॥ महारण्यं महच्चतदरण्यंच॥अर-ण्यानीइतिद्वेमहारण्यस्यनामनी॥ गृहारामाः॥निष्कुटाः कुटाद्गृहान्निष्क्रांतानिष्कुटाः १ यत्कृत्रिमंकृत्वानिर्वर्त्तंवनंतत्र आरामः आरमंत्यत्र ॥ उपवनं इतिद्वेनामनी॥ वृक्षवाटिकेत्येकं वट्यते वट्वेष्टने आमात्यानांवेश्यानांचयद्गृहोपवनंतस्मिन् २

घोषः घोषंतिगावोऽत्र घुषिरविशब्दने अन्यमतेशब्देइति ॥ आभीरपल्ली आभीराणांपल्ली आभीरपल्लिरित्यपिपाठः कुटीग्रामकयोः पल्लिरितिशाश्वतः इतिद्वेगोपालग्रामस्यतद्गेहस्यवाअभिधाने ॥ पक्कणः पचः पचंतीतिपचः क्विप् कणायत्र ॥ शबरालयः शवंरांति शवराः तेषामालयः इतिद्वेभिल्लग्रामस्य २० इतिपुरवर्गः महीध्रः महींधरति धृञ्धारणे ॥ शिखरी शिखरमस्यास्ति शिखरीस्यादपामार्गेशैलपादपयोःपुमान् ॥ क्ष्माभृत् क्ष्मांबिभर्ति डु भृञ्धारणपोषणयोः ह्रियते : हृञ्हरणे ॥ अहार्यः नहार्यः ॥ धरः धरति धृञ्धारणे ॥ धरः कूर्माधिपेगिरौ ॥ पर्वतः पर्वाणिसंत्यत्र यद्वा पर्वति पर्वपूरणे ॥ अद्रिः अत्ति अद्यतेवा अदभक्षणे ॥ गोत्रः गांत्रायते त्रैङ्पालने गोत्रंक्षेत्रेऽन्वये छत्रेसंभाव्येबोधवर्त्मनोः वनेनाम्निचगोत्रोद्रौगोत्राभुविगवांगणे इतिहेमः ॥ गिरिः गिरति गृणातिवा गृनिगरणे ॥ ग्रावा ग्रसते ग्रसुअदने ॥ अचलः

घोषआभीरपल्लीस्यात्पक्कणःशबरालयः २० इतिपुरवर्गः महीध्रेशिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः अद्रिगोत्रगिरिग्रावाःचलशैलशिलोच्चयाः १ लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ

नचलति चलकंपने अचलस्तुगिरिकीलयोः अचलाभुवीतिहैमः ॥ शैलः प्रचुराःशिलाःसंत्यत्र ॥ शिलोच्चयः शिलाभिरुच्चीयते चिञ्चयने इतित्रयोदशपर्वतसामान्यस्याभिधानानि १ लोकालोकः लोकालोकौप्रकाशांधकारावत्रस्तः लोकृदर्शने अंतर्बहिः सूर्यकिरणाभ्यांस्पर्शास्पर्शाभ्यां ॥ चक्रवालः चक्रंभूमंडलंवलते वलवेष्टने डलयोरेकत्वस्मरणाच्चक्रवाडोऽपि यद्वा चक्राकारेणवाडते वाडआप्लाव्ये चक्रवालमस्यास्ति इतिवा चक्रवालोद्रिभेदेस्याच्चक्रवालंतुमंडलइतिहैमः इतिद्वेसप्तद्वीपवत्याभूमेः प्राकारभूतेगिरौनामनी ॥ त्रिकूटः त्रीणिकूटान्यस्य त्रिकूटंसिंधुलवणेत्रिकूटःपर्वतांतरइतिहैमः ॥ त्रिककुत् त्रीणिककुदसदृशानिशृंगाण्यस्य इतिद्वेत्रिकूटाचलस्यनामनी

(11)

अस्तः असनिस्य असदीप्तौ यद्वा अस्यतेस्य असुक्षेपणे अस्तंक्षिप्तेप्यवसितेत्रिषुनापश्चिमाचलेइतिविश्वमेदिन्यौ ॥ चरमक्ष्माभृत् चरंत्यत्र चरगतौ द्वेअस्ताचलस्य नामनी ॥ उदयः उद्यंतिग्रहाअस्मात् इणगतौ उदयः पर्वतोन्नत्योरितिहैमः ॥ पूर्वपर्वतः इतिद्वेउदयाचलस्यनामनी २ हिमवान् हिममस्त्यत्र ॥ निषधः निषीदति निषधः कठिनेदेशेनद्राजेपर्वतांतरे इतिविश्वमेदिन्यौ ॥ विंध्यः विरुद्धंध्यायति ध्यैचिंतायां ॥ माल्यवान् माल्याकारतास्यास्ति ॥ पारियात्रकः परितोयात्रयाद्दश्यते पारियात्रिकइत्यपिपाठः ॥ गंधमादनं गंधेनमादयति गंधमादनइतिपुल्लिंगोप्यन्यत्र स्याद्गंधमादनेश्रृंगेगंधकेवानरांतरे स्त्रीसुरायांनगेनस्त्री इतिमेदिनी ॥ हेमकूटः हेम्नः कूटोराशिः हिमवानित्यादयः सप्तपर्वतविशेषाः आदिशब्दान्मलयदर्दुरचित्रकूटमैनाकसह्यादिग्रहणं ॥ पाषाणः पिनष्टि पिष्लृसंचूर्णने यद्वा पष

अस्तस्तुचरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः २ हिमवान्निषधोविंध्योमाल्यवान्पारियात्रकः गंधमादनमन्येचहेमकूटादयोनगाः ३ पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानःशिलादृषत् कूटोस्त्रीशिखरंश्रृंगंप्रपातस्त्वतटोभृगुः ४

सनेन पषबाधेग्रंथेच अणति अणशब्दे पाषश्चासौअणश्चपाषाणः ॥ प्रस्तरः प्रस्तृणाति स्तञ्आच्छादने ॥ ग्रावा गिरतिगृणातिवा गृनिगरणेशब्देवा यद्वा गिरति गृसेके अवति अवरक्षणादौ ग्रश्वासावाच ॥ उपलः उपलाति लाआदाने यद्वा पलति पलगतौ ओः शंभोः पलः बोधकः ॥ अश्मा अश्नुते अशू व्याप्तौसंघातेच ॥ शिला शिलति शिलउंछे ॥ दृषत् दृणाति दृविदारणे इतिसप्तपाषाणस्य शिलादृषदौस्त्रियां ॥ कूटः कूटयति कूटदाहे कूट्यतेवा ॥ शिखरं शिखाः स्यास्ति ॥ श्रृंगं श्रृणाति श्रृहिंसायां श्रृंगंप्रभुत्वे शिखरेचिन्हेक्रीडांबुयंत्रके त्रयमपिपुन्नपुंसकलिंगमितित्रीणिपर्वताग्रस्याभिधानानि ॥ प्रपातः प्रपतंत्यस्मात् पत्लृगतौ ॥ अतटः नतटमत्र ॥ भृगुः भ्रज्जति भृज्यतेवा भ्रस्जपाके त्रीणिपर्वतात्पतनस्थानस्य ४ १

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)

दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८

Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com